

מפעלי פיתוח בירושלים בראשית השלטון העות'מאני*

אמנון כהן

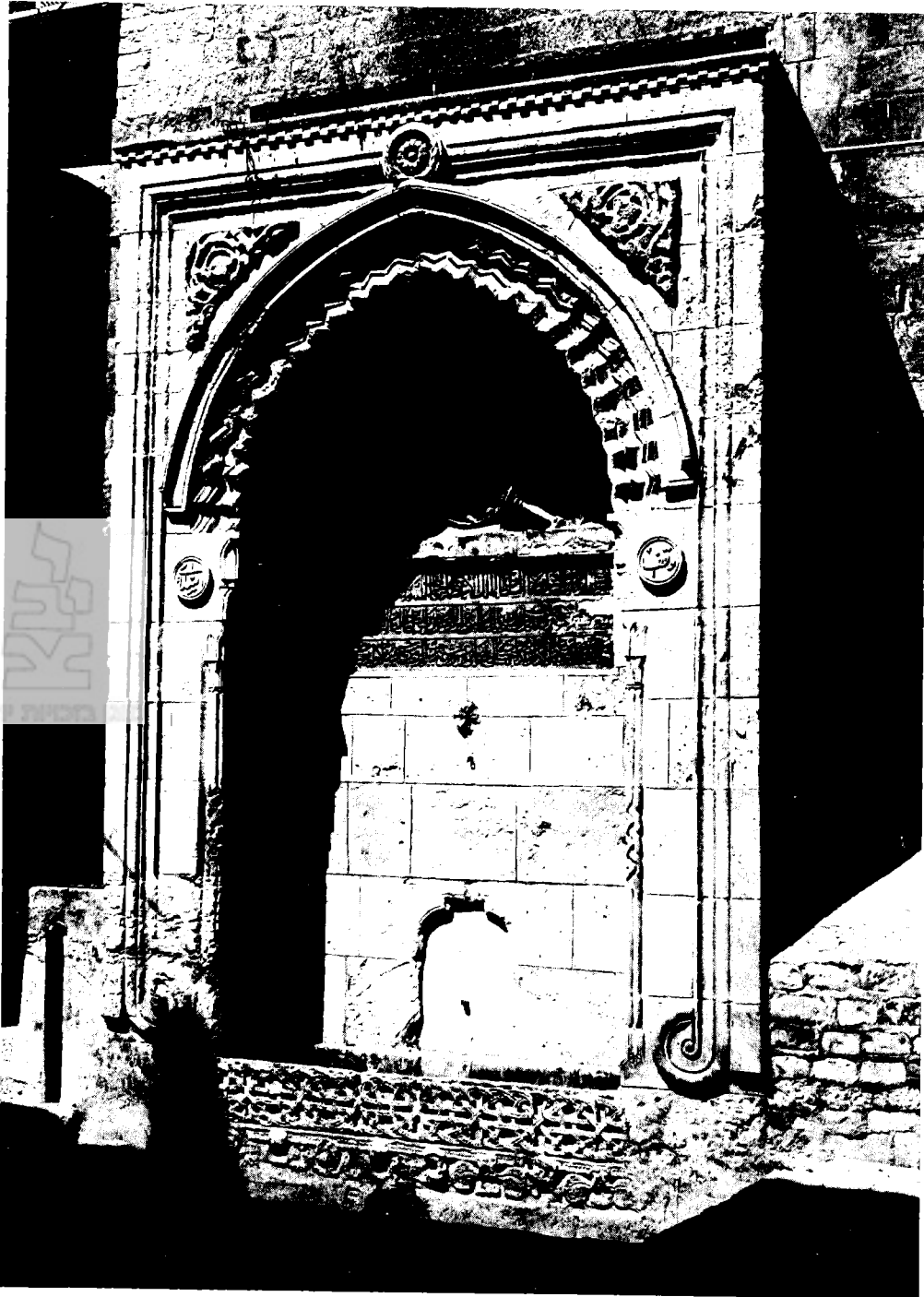
א

כיבוש ארץ-ישראל על-ידי העות'מאנים בשלהי שנת 1516 לא היה כרוך בקרבות גדולים ואף לא הביא לסבל רב לאוכלוסייה המקומית. השליט החדש משל בארץ-ישראל מן הצפון בעוד בירתו של קודמו, הממלוכי, היתה בדרום; ממדיה של האימפריה העות'מאנית היו מרשימים מאוד; הלשון שדיברו השליטים מקרוב באו היתה מוזרה ולא-מובנת. ואולם מה שאיפייך את הממלוכים ואת האימפריה העות'מאנית כאחד היתה דתם הסוניית-אסלאמית. בכך הוקל ודאי בהרבה נטל הפחדים והחששות הטבעיים, שקידמו את פני השליט החדש והלא-ידוע. נתגלגלו הדברים ושליט זה לא רק שהיה מוסלמי אדוק, אלא גם גילה עניין רב בקידום הארץ ואנשיה. משמעותו של דבר זה, בין השאר, היתה גם בכך, ששלטון העות'מאנים בארץ-ישראל, אשר החליף את שלטון הממלוכים, לא זו בלבד שכלם את המגמה הקודמת של שקיעה וניוון, אלא שנקט גם מדיניות, שהיתה היפוכה הגמור של זו שקדמה לה. מכאן ואילך נחלקה ארץ-ישראל ליחידות אדמיניסטרטיביות אחדות, שנועדו לשפר את מצבה וליישם ביעילות את מדיניות השלטון החדש בה. ננקטו פעולות לבלימת חדירותיהם של הבדווים ולהעמדתם תחת פיקוח השלטון המרכזי; הושלטה בארץ מידה מרובה יותר של ביטחון, וכך הביא הדבר לא רק לקידום של התחבורה והמסחר אלא גם של החקלאות והמלאכה. כל זה, וכן פעולות נוספות אחרות, תרמו במחצית הראשונה של המאה להופעתן של שתי מגמות-יסוד, שניתן בבהירות להתחקות עליהן: שיעור גידול מרשים ויציב של אוכלוסיית המקום, ולאחר-מכן עלייה ברורה בפעילות הכלכלית. אף כי נטיות אלו היו רווחות, כנראה, בכל חלקי ארץ-ישראל, הן נחקרו עד כה רק במידה שנגיעתן היתה במרכזים עירוניים, והמימצאים התבססו בעיקר על רשימות התחריר הסינופטיות של מחוזותיה (סנג'ק) השונים של הארץ.¹ במאמר זה נשתדל להסב שימת-לבו של הקורא אל מקצת מן ההיבטים הכלכליים, המתגבשים כתוצאה משימוש במקור זה ובשילובו של מקור אחר והם ארכיוני הסג'ל של בית-הדין השרעי בירושלים.² שלא כראשון חשיבותו של המקור האחרון בכך, שעד הזמן האחרון הוא היה שרוי בצל

* נוסח עברי של מאמר, שנכתב במקורו באנגלית ועומד להתפרסם ב-G. Baer (ed.), *Asian & African Studies*, Vol. 12/1

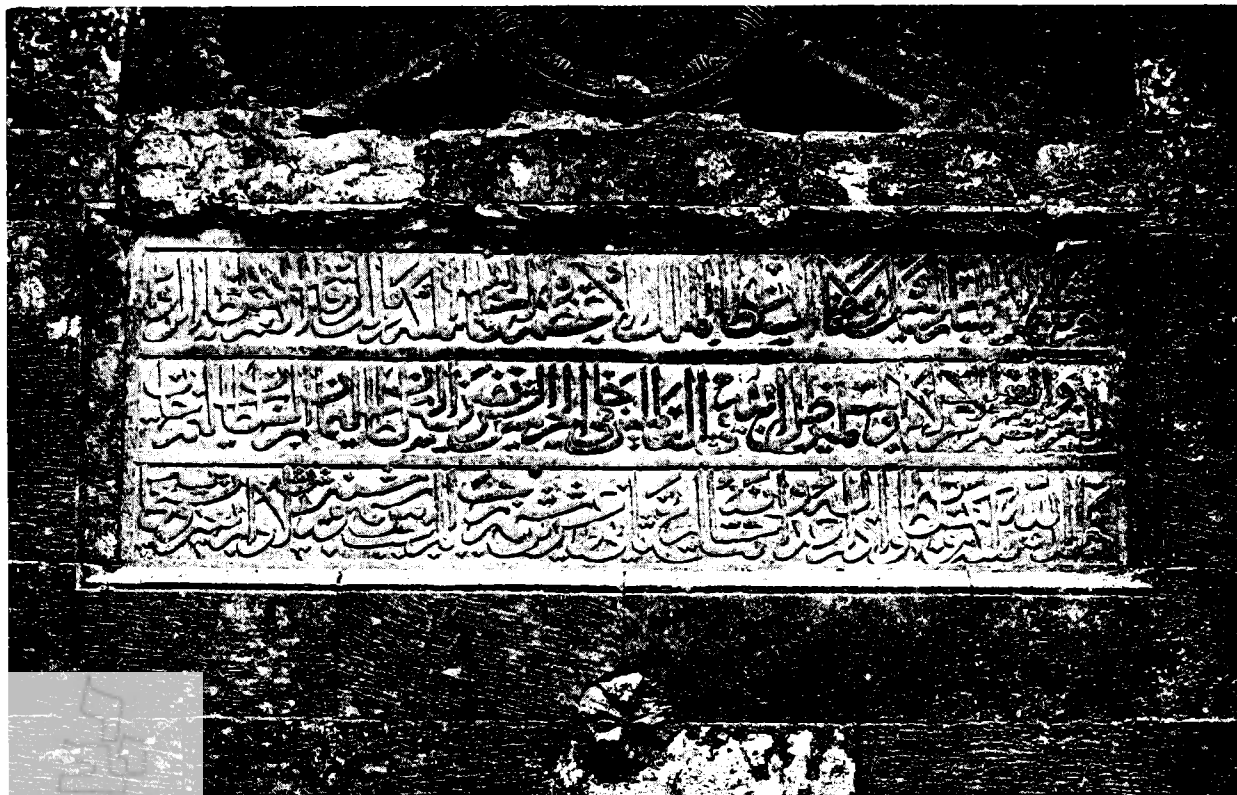
1 A. Cohen & B. Lewis, *Population and revenues in the towns of Palestine in the 16th Century*, Princeton University Press 1978

2 א' כהן, יהודי ירושלים במאה השש-עשרה לפי תעודות תורכיות של בית-הדין השרעי, ירושלים תשל"ו, עמ' 9-13. J.E. Mandaville, 'The Jerusalem Shari'a court records; a supplement and complement to the central Ottoman archives', in: M. Ma'oz (ed.), *Studies on Palestine during the Ottoman period*, Jerusalem 1975, pp. 517-524

(צילום: דוד אייזנברג, א.ג.פ.)

הסביל שבפתח שער השלשלת ממערב להר הבית

הכתובת שמעל הסביל של שער השלשלת המעידה על הקמתו על-ידי הסולטאן סולימאן

המקורות האחרים, אשר היו קודם לכן בהישג־ידם של החוקרים. ליקוי אובייקטיבי יותר נעוץ בעובדה, שמאחר ובית־הדין דן כרגיל בעניינים הנוגעים לאותם תושבי הארץ שהיו נתונים לסמכות השיפוט שלו, הוא הצטמצם בעיקר בענייני ירושלים וסביבותיה. אף־על־פי־כן, ככל שאתה מוסיף ומעיין ברשומות אלו של הקאדי המקומי, אתה משתכנע יותר בתפקידן המרכזי — בכוח, לפי שעה — בכל ניסיון להכיר ולשחזר את ההיסטוריה הסוציאלית והכלכלית של מוסדות ותהליכים בתוך האימפריה בכלל, ובפרובינציות של ארץ־ישראל בפרט.

ב

מבחינה דימוגרפית היתה ירושלים העיר המאוכלסת ביותר בארץ־ישראל במשך המאה השש־עשרה. היתה רק הפסקה קצרה, בשלהי שנות השלושים של המאה, כשהעיר עזה עלתה במקצת במספר תושביה על זה שבירושלים. ואולם ער־מהרה, בעשור השנים שלאחר־מכן,³ חזרה

3 השווה: כהן ולואיס (לעיל, הערה 1), עמ' 94, וראה גם כן במאמרי: 'תמורות דמוגרפיות בקהילה היהודית בירושלים במאה הט"ו', פרקים בתולדות ירושלים ויהודי ירושלים, ג (בדפוס).

ירושלים והשיגה את עליונותה. לא ייפלא אפוא, שהשלטונות העות'מאניים החשיבו אותה יותר; ככלות הכל היו בה מספר גדול יותר של אוכלוסין וגם מקומות מקודשים לפולחן הדתי. כדי להגן על מקומות אלה הוקמו בזמן שלטונו של סולימאן המפואר חומות ירושלים. כיוון שתאריך הקמתן של אלו צויין בכתובות-הזיכרון אשר בשעריה הראשיים של העיר, הרי שהיבט זה ביוזמתו של סולימאן ידוע לכול. והדברים אמורים גם במפעל אחר, שנטל סולטאן זה על עצמו, הלא היא בריכת הסולטאן, על הסביל (רהט) המפורסם שלה שמחוץ לחומת העיר, דרומית-מזרחית לשער יפו. ואולם פחות ידוע לציבור הרחב הוא החלק האחר בפרוייקט זה: אמות-המים שנועדו להוליך את המים שהגיעו לירושלים אל מוצאיהן השונים בעיר. לכל אלה היה כיוון אחד: הר-הבית (אל-חרם אל-שריף) וסביבתו הקרובה. המים כונו אל שלושה סבילים בתוך תחומי, ואל חמישה סבילים אחרים מחוץ להר-הבית (שניים מהם לצפון ושלושה למערב), ושניים נוספים שימשו את בתי המרחצאות הציבוריים (חמאם).⁴ אספקתם של המים הזורמים הללו נועדה במפורש לצורך רחיצתם של המאמינים קודם לתפילותיהם (ראה הע' 4), ומכאן הזיקה הפונקציונאלית המובהקת שלהם אל הר-הבית. אך גם ללא הציון המפורש הזה מעידים על זיקה זו המקומות שנקבעו לרוב הסבילים, דהיינו: סמוך לכניסות הראשיות אליו. מעבר למילוי מצוות הדת יש לזכור, כמובן, כי גם בימים ההם היו המים חשובים לצורכי יום-יום של התושבים באותה מידה, לפחות. ואכן, בסבילים אלה, שמקומם נקבע כפי שנקבע באחדים מן הרבעים החשובים והמאוכלסים ביותר בירושלים, יש לראות ניסיון מצד האדמיניסטרציה העות'מאנית לספק לאוכלוסיה המקומית מיצרך חיוני זה. עד שנת 1541 הושלם כל הפרוייקט של מפעל המים, ומכאן ואילך כבר זרמו הללו לכל המקומות שנוכרו למעלה על בסיס שווה, או כלשון הכתוב: *ان نقص الماء ينقص عن الجميع وان زاد يزيد للجميع*.

ג

בניית חומות ירושלים והבאת מים לעיר נעשו כדי להגביר את הבטיחות בה, לקדם את רווחתם של תושביה ועל-ידי כך להגדיל את מספרם ולאפשר להם תנאים טובים יותר לא רק לפעילות דתית, אלא גם לפעילות כלכלית. בניגוד למה שניתן להסיק מן הדימוי שנוצר בתקופה העות'מאנית המאוחרת, היתה ירושלים במאה השש-עשרה מרכז כלכלי תוסס ופעיל. אפילו בתוך חומות העיר, ואין צורך לומר מחוץ להן, היו חלקות-אדמה מעובדות, שגידלו בהן ירקות, והיו כרמים ומטעים שהניבו פירות מפירות שונים (תאנים, זיתים, משמש, אגסים ועוד). קצתם של המטעים ודאי מתקופת הממלוכים, אולם היו גם מטעים מתקופת האדמיניסטרציה העות'מאנית אשר ייחסו אותם ל'נטיעה החדשה' (אל-גראס אל מוסתג'ד).⁶ אף-על-פי-כן, עבודת האדמה היתה ענף כלכלי משני בחשיבותו, ויותר משהיה זה עניין עקרוני במרכז 'עירוני' כירושלים נבע הדבר בעיקר מן

4 שם של הסבילים נקרא על שם מקומם: מחלת באב אל-סלסלה; מחלת באב אל-קטאנין; מחלת באב אל-נאור, נוכח באב אל דוידאריה (שנקרא אחר-כך באב פיצל); באב אל-אסבאט במחלת באב חטה (על השערים השונים של הר-הבית ראה: עארף אל-עארף, תאריך' קבת אל-צ'ורה אל-משרפה ואל-מסג'ד אל-אקצא אל-מבארף, ירושלים 1955, עמ' 214-220). שלושת הסבילים בהר-הבית נועדו לצורך 'רחצת הטהרה של החנפים', 'רחצת הטהרה של השאפעים' ואל-שאדרואן. שני המרחצאות היו חמאם תנפו וחמאם באב אל-אסבאט.

5 סג'ל, כרך 14, עמ' 303.

6 סג'ל, כרך 80, עמ' 262.

(צילום: דוד אייזנברג, א.ג.פ.)

שוק טווי הכותנה (מבט ממערב למזרח, לעבר הר הבית)

המחסור במים בעיר ובסביבתה. דומה כי המלאכה והתעשייה היו ענפים פרודוקטיביים יותר בפעילות הכלכלית: בתי הבד (מעצרה),⁷ תעשיית הסבון (מצבנה),⁸ טחנות-הקמח (טאחון),⁹ אריגת הפשתן (חיאפת אל-פתאן)¹⁰ וייצור כלי-נשק אינם אלא מקצת דוגמאות מכל מה שייצרו בעיר, אם לצריכה מקומית ואם לשם ייצוא.

ענף כלכלי שלישי הראוי לציון היה המסחר. אף כי יש אזכורים לחנויות במקומות שונים בעיר, התקיים המסחר בדרך כלל בשווקים (סוק) שהוגדרו במדויק. בעקבות הסג'ל נמנה שמותיהם:¹¹ סוק אל-תג'אר ('הסוחרים'), סוק אל-עטארין ('סוחר התבלינים'), סוק אל-ח'טר ואל-באשורה ('המידה והמונח?'),¹² אל-סוק אל-כביר ('השוק הגדול') וסוק אל-ס'יאג ('צורפי זהב וכסף'). קשה לומר אם אמנם רשימה זו ממצה, אף כי לא קל להעלות על הדעת סיבה כלשהי על שום מה לא יכלל שוק גדול כלשהו בגדר אחריותם של אלה שהופקדו במפורש על שמירת השווקים בעיר, ואשר מכתב המינוי שלהם נלקחה הרשימה דלעיל.

ואף-על-פי-כן הושמט שוק אחד: ח'אן אל-קטאנין (טווי הכותנה), או סוק אל-קטן. אפשר שזהו השוק שפונה לעיל אל-תג'אר או האחר שפונה אל-כביר, ומשניהם סביר יותר השני. מכל מקום, ח'אן אל-קטאנין היה אחד ממרכזי המסחר בירושלים. מאחורי חומותיו היו חנויות ומחסנים וכן נכלל בו מספר גדול של חנויות, שהותקנו משני צדי הכניסה אליו. הח'אן ניצב עוד על עמדו מתקופת הממלוכים, והיה בחזקת הקדש (וקף) של מסגד כיפת הסלע. בשלהי שנות שלטונם של הממלוכים הזניחו אותו השלטונות והממונים על ניהול הוקף, וסופו שירד ערכו הן מבחינת מראהו החיצוני והן מבחינת תפקידיו. שנים אחדות לאחר שנסתיימה תוכנית אספקת-המים, ב-1544, אנו נתקלים בניסיון (ודאי לא הראשון) לשקם ח'אן זה. במשך שבועיים ויותר, אף כי לסירוגין, נוקו החנויות מן האשפה שנצטברה שם זה שנים, הותקנו דלתות ושערים, וידיהם של הנגרים והצבעים מלאו עבודה בחידוש המחסנים והחנויות.¹³ ודאי, הרושם המצטבר של שנות-הזנחה מרובות אי-אפשר שיימחק על-ידי שורה אחת ויחידה של פעולות, ותהינה הללו קונסטרוקטיביות ככל שתהיינה. במשך המאה השש-עשרה אתה מוצא אזכורים חוזרים ונשנים לנסיגות נוספים, שתכליתם שיפור התנאים במקום זה.¹⁴ יתירה מזאת, יש אף כמה רמזים לתוצאות החיוביות ולהתקדמות שהושגה בעקבות ביצוען של תוכניות-פיתוח אלו. מספר החנויות שנבנו מעבר לכניסה לשוק ושל אלו הסמוכות לה גדל מ-28 באוגוסט 1564 ל-32 בפברואר 1566.¹⁵ חשוב יותר היה, כמובן, הגידול בהיקף המסחר בשוק זה,

7 הללו היו לפחות משני טיפוסים: הללו שהפיקו את השמן מן הזיתים (עצר ויתון), כגון ברובע באב אל-עאמור (סג'ל, כרך 80, עמ' 268), או הללו שהפיקו את השמן משומשום (סירג'), כגון ברובע שרף (על פרטים רבים על כל תהליכי הפקת השמן ראה: סג'ל, כרך 80, עמ' 71).

8 סג'ל, כרך 80, עמ' 96. 9 שם, עמ' 383. 10 שם, כרך 58, עמ' 337.

11 שם, כרך 61, עמ' 206. זוהי רשימת כל השווקים אשר השמירה עליהם הוחכרה לממונה על הבטחון (סובאשי) של ירושלים.

12 זהו זוג מאד לא-רגיל. בטקסט קודם יותר היה אזכור לדאר אל-ח'דר ('בית הירקות'), מקום שם היתה גם חנות בשם אל-באשורה ואל-בזאז (מוך וסוחר בדים) (סג'ל, כרך 17, עמ' 126). וכן ראה דברים מפורשים במקום אחר (סג'ל, כרך 54, עמ' 319): 'אל-באשורה אשר בה נמכרים הירקות (אל-ח'דרואת)'. שמו של השוק הנוון אפשר שהוא צורה מסורסת של השם הקודם ויש לראותו כ'שוק הירקות'. ואפשר שטעות היתה של המעתיק בקריאת התיבה 'ח'טר' במקום 'קטן' (הדומה במידה רבה בערבית קורסיבית), ואז יהיה זה שוק הכותנה.

13 סג'ל, כרך 17, עמ' 204 מביא רשימה מפורטת מאד של עבודות והוצאות שנעשו.

14 סג'ל, כרך 44, עמ' 176, מתחילת שנת 1563. בין השאר יש חנות אחת שנשכרה על-ידי נוצרי.

15 סג'ל, כרך 45, עמ' 355, וכן כרך 48, עמ' 404 בהתאמה.

וזאת ניתן להסיק על-פי העלייה בדמי-השכירות שהיה על השוכר לשלם. השטח שנקבע תחילה כוקף של כיפת הסלע נבנה רק אחר-כך על-ידי הסולטאנים הממלוכים והוקדש כוקף משפחתי. כדי לקבל את זכות השימוש באדמה זו שולמו לוקף של כיפת הסלע על-ידי הנהנים דמי חכירה (תַּפְר־אראזי) בסכום של 20 פארה. מאחר שהפעילות הכלכלית בשוק זה גדלה בשיעור ניכר, הוטל על השוכרים לשלם סכומי כסף גבוהים יותר בשביל שכירת הח'אן על חנויותיו: 8,000 פארה לשנה במקום אלפיים פארה. בשל כך התלוננו האחראים על ניהול הוקף של כיפת הסלע לפני השער העליון וטענו, כי לנוכח ההתפתחויות שחלו שוב אין לראות ב-20 הפארה דלעיל פיצוי נאות (אג'רי מת'לי).¹⁶ ואמנם ניתנה גם להם הרשות להגדיל את הכנסתם מן הח'אן לאחר שנוהלה חקירה נאותה על ידי הקאדי המקומי.¹⁷ קשה לקבוע במדויק אם היוזמה לפיתוח סוק אל-קטאנין באה מצד השלטונות עצמם, או שמחזיקי הוקף נטלו אף הם חלק ביוזמה ובהוצאתם לפועל של השיפורים. אם אמנם היתה זו יוזמתם של האחרונים, הרי שקשורים בעניין זה גם אינטרסים דתיים לא פחות מאינטרסים כלכליים. כך או כך יש לזכור שלמעשה נתאפשר השינוי דלעיל רק על-ידי הכיבוש העות'מאני, וכי ההקדשים של הר הבית, הכנסותיהם והוצאותיהם, נוהלו ע"י משרד החרמין שריפין בקושטא הבירה.¹⁸

אכן, פיתוחו של סוק אל-קטאנין לא היה בבחינת יוצא מן הכלל אלא שימש דוגמה למדיניות הכללית. רמזים נוספים למה שניתן לראות כפעילות דומה הם האזכורים של שני שווקים 'חדשים', או ביתר דיוק: מחודשים, אשר היו כפופים למשרד החרמין דלעיל. שוק הירקות, סוק אל-ח'ידר,¹⁹ אפשר שהורחב או עוצב שנית ושוקם בשלהי שנת 1563. קבוצה מסוחרת המקום (רובם יהודים וקצתם נוצרים ומוסלמים) באו אל הקאדי וביקשו רשות לנקות כראוי מקום זה ואחר-כך לשקמו (תעמיר). משקיבלו על עצמם לשאת בהוצאות הכרוכות בתוכנית זו, ניתנו הוראות מתאימות לבנאי הראשי (מעמאר באשי) לנקוט כל הצעדים ההכרחיים, ובכללם התקנת שערי ברזל נאותים בכניסה.²⁰ למן שנת 1563 כבר נקרא השוק בשם 'השוק החדש' (אל-סוק אל-ג'דיד), וארבעים התנויות שבו הושכרו למשך תשע שנים רצופות, ולא לתקופות השכירות המקובלות של 1-3 שנים בלבד. השכירות לתקופה ארוכה נועדה לעודד עידוד נוסף את הסוחרים להשקעות ומאמץ לשם הגברת פעולתם הכלכלית וכמובן, גם רווחיהם.²¹ ושוב שינה שוק זה את שמו כעבור עשרים שנה, והפעם נקרא סוק אל-סלטאן (שוק הסולטאן), כנראה לאות הוקרה למאמצים שנעשו על-ידי סולימאן המפואר לשקמו.²²

16 השווה: 'Adjir' (by Schact), 'Idjara' (by Tyan), in: *Encyclopaedia of Islam* (New Edition, EI²)
 17 הטקסט של הפירמאן (סג'ל, כרך 47, עמ' 188) ברור מאוד בנוגע לייחוס הפעילות המחודשת של שוק זה לשלטון העות'מאני: 'החנויות של הח'אן הנוכח [למעלה] נתפרסמו לאחר הכיבוש [העות'מאני] ו[מאז] הושכרו כרגיל בשכר של עשרת אלפים פארה.'
 18 השווה: 'Haramayn' (by B. Lewis), EI²
 19 בכרכים הקודמים יש אזכורים לדאר אל-ח'ידר שמקומם היה בח'אן אל-ופאלה (סג'ל, כרך 17, עמ' 126; כרך 29, עמ' 165). נראה מאוד שהוא זהה לסוק אל-ח'ידר.
 20 סג'ל, כרך 44, עמ' 382 ועמ' 424.
 21 סג'ל, כרך 44, עמ' 448 ועמ' 462.
 22 דבר זה לא צויין במיוחד, כפי שהיה בתעודה הקודמת, אבל אפשר להסיקו במידה ניכרת של דאות: הפריטים שנמכרו בח'אן אל ופאלה, או דאר אל-ח'ידר, ואשר חלקם יובאו לארץ, היו זהים לאלה שנוכרו אחר-כך כמוצרים שהורשו להימכר באופן בלעדי בסוק אל-סלטאן (סג'ל, כרך 29, עמ' 165 מיולי 1555, וסג'ל, כרך 64, עמ' 40 מיולי 1585). השווה: כהן ולואיס (לעיל, הערה 1), פרק שביעי (רמלה).

שוק אחר, שחל בו חידוש מהותי, היה סוק אל-עטארין ('שוק סוחרי התבלינים'). בינואר 1565 היה בעיצומה של תנופת פיתוח, שהביאה לידי הקמתו של מיבנה חדש, אשר הובדל לבסוף מן השוק הישן בקירות בנויים היטב וננעל מאחורי שני שערים. ודאי שהיה בכך הרבה יותר מהקמתן גרידא של חנויות נוספות, שכן הפיתוח והתוספת הגיעו לשלב שבו נתכנה המקום בשם: 'השוק החדש של מוכרי התבלינים' (סוק אל-עטארין אל-ג'דיד), להבדיל בינו לבין 'השוק הישן' (סוק אל-עטארין אל-קדים).²³

ד

ביסוד בנייתם, שיקומם והרחבתם של מוסדות ציבוריים הונחה השאיפה להרבות את השימוש בהם לטובת האוכלוסיה המקומית, ובאשר לשווקים — לעשותם טובים ונוחים יותר לצרכנים ולסוחרים כאחד. כבר ציינו שוק אחד, והוא שוק אל-קטאנין, אשר בנוסף על רשימת ההוכחות הנסיבתיות שבהישגיהנו מצביע ארכיון הסג'ל, כנ"ל, על רמזים ספציפיים לגידול בפעילות המסחרית שהתקיימה בו. גם על שוק אחר, שוק אל-ח'דר, מותר להצביע ולהסיק כי היתה בו פעילות מרובה. בתלונה שהוגשה על-ידי הכרוזים הציבוריים (דלאל), שהכריזו על סחורות שהובאו למכירה בירושלים, בסוק אל-סלטאן, נאסר באופן רשמי לקנות סחורות אלו מחוץ לשוק, לאגור אותן או להעלות את מחירן, שנקבע על-ידי השלטונות.²⁴ כל אלה אות הם לדרישה גוברת והולכת למוצרים אלה בירושלים, כלומר לפעילות עירנית ויתר סחר ב'שוק החדש' הזה. יש לזכור שהיחזמה להשקיע כספים ולחזור ולהפעיל את השוק באה מאת הסוחרים עצמם, אשר לא היו עושים זאת, כמוכר. אלמלא חזו אפשרות סבירה לרווח. והוא הדין לגבי סוחרי התבלינים, שלמענם וכתוצאה מן הביקוש הגובר הוקמו אותן חנויות חדשות ונוספות שנוכרו לעיל. סוחרים אלה היו, כפי ששמותיהם מרמזים, מוכרי תבלינים שונים, שארץ-ישראל, כידוע לנו, לא היתה ארץ גידולם. עד המאה השש-עשרה, משהתחילו הפורטוגזים לעקוף את הדרכים המקובלות באותו זמן, הובאו הללו מן המזרח הרחוק, בעיקר דרך ים-סוף. המלומד התורכי פרופ' אינאלג'יק כבר תיקן את המושגים המקובלים בעבר בנוגע להשפעה המיידית שנבעה מגילוי דרך כף התקווה הטובה, בהביאו מספרים על קיומו של סחר-תבלינים פעיל ועירני העובר דרך הים התיכון במחצית הראשונה של המאה השש-עשרה.²⁵ אכן ההיסטוריה של ירושלים ממציאה לנו ראיות נוספות לטענתו זו ולמציאותו של מסחר פעיל בתבלינים לא רק במחצית הראשונה, כנ"ל, אלא במשך המאה השש-עשרה כולה. מאחר שירושלים עצמה לא נמצאה על נתיב המסחר עצמו היא נטלה חלק פעיל במסחר זה, ומכאן שפעילותם המתעצמת של סוחרי התבלינים לא יכלה לגדול אלא אם כן הופנו והגיעו אליהם מיצרנים אלה דרך ג'דה ומצרים.

עוד ב-1590 שומעים אנו על פולי קפה ואינדיגו שהגיעו לירושלים בדרך זו ומחירים במצרים היה קצת זול יותר מזה שבירושלים.²⁶ מכל מקום, נראה שהעות'מאנים היו ערים לקשיים האמיתיים או

23 סג'ל, כרך 46, עמ' 143. המעמאר באשי, הבנאי הראשי בירושלים, הופקד גם על השלמת תפקיד זה, ומאחר שהיה די עשיר יכול היה אפילו לשכור את המקום ממחזיק החרמין. 24 סג'ל, כרך 64, עמ' 40.

25 H. Inalcik, 'The heyday and decline of the Ottoman Empire', in: *The Cambridge history of Islam*, Cambridge 1970, I, p. 332

26 סג'ל, כרך 69, עמ' 487.

הפוטנציאליים, שסחר זה עתיד היה להיתקל בהם. יש אפוא לראות את הקמתו של שוק חדש בשביל סוחרי התבלינים לא רק בהקשר של שיפור תנאי המסחר המקומיים בירושלים, כנזכר לעיל, אלא במסגרת רחבה הרבה יותר. העות'מאנים ניסו לעודד את המסחר בענף זה (שלעתים נראה להם מזיק מבחינה דתית, כמקרה הקפה),²⁷ כדי לקדם את הסערה של הסטת המסחר אל דרך כף התקווה הטובה, או לצמצם ככל האפשר נזקיה. הקאנון-נאמה (ספר החוק והנוהג הפיסקאליים) כבר פטר את המיצרכים שנמכרו בסוק אל-עטארין מתשלום המסים הרגילים, שהוטלו על ידי הממונה (מחתסב) המקומי על השווקים וניהולם.²⁸ פטור זה זמנו במחצית הראשונה של המאה. המחחסב ניסה, כפי שניתן לשער, להתעלם מתקנה זו. ואמנם בין השנים 1538–1563 נאסר עליו כמה וכמה פעמים להטיל מסים על מצרכים אלה כדי שלא ייגרם נזק כלשהו לסחר התבלינים ולסחר אחר או דומה שהתנהל בשוק זה.²⁹ בעידוד הפעילות המסחרית בסוק אל-עטארין יש לראות, לכן, גם ניסיון לעידוד צריכת התבלינים, או מכל מקום להגנה על המסחר בהם. היתה זו תרומה צנועה מצד השלטון העות'מאני בארץ-ישראל למגמה הכללית לעצור בעד התוצאה הבלתי-נמנעת של התגליות הפורטוגזיות ועליונותה של פורטוגאל על הימים.

ה

כניסתה של האדמיניסטרציה העות'מאנית לארץ-ישראל צררה בכנפיה תקופה של שקט ושגשוג יחסי. אכן, קשה להפריז בחשיבות חיזוקם של החוק והסדר לפיתוח הכלכלה. העות'מאנים, שהנהיגו אותם בארץ-ישראל כמו בארצות-ערב האחרות שכבשו מקרוב, לא נעצרו בנקודה זו. בד בבד עם יצירת תנאים מתאימים³⁰ נקטו גם מדיניות אקטיבית שנועדה לעידוד הכלכלה המקומית. בנוגע לירושלים אין ספק בדבר, שעיר זו, אף כי משכה את חשיבותה, ביסודו של דבר, מהיותה מרכז לקיום מצוות הדת וביטוי רגשות דתיים עמוקים, יזמו בה העות'מאנים פעילות כלכלית, המריצוה וקיימה ברמה גבוהה. פעולותיהם בתחום זה לא היו מקשה סדורה ושלמה אחת: לעתים היו הן בודדות ונפרדות ולכל היותר אפשר לציין סדרה ממושכת של פעולות בנושא כלכלי כלשהו. אף-על-פי-כן ניתן להבחין בהן שתי תקופות עיקריות: שנות הארבעים המוקדמות ושנות השישים המוקדמות של המאה השש-עשרה, שבהן הוצאה אל הפועל מדיניות מואצת להגדלת הפעילות המסחרית בעיר. יהיה זה מעניין לבדוק וחשוב למצוא אם אמנם הודרכו פעולות אלו מכוח רצון כן לראות ברווחתה של האוכלוסיה המקומית, או שמקורן של אלו בשיקולים כספיים. ואולם לענייננו יש לבדוקה זו נגיעה קלה בלבד. עיקר החשיבות ביישומן של פעולות השיקום בשווקי ירושלים הוא בעצם היותן תרומה חשובה, הן לרווחתם של אוכלוסי העיר והן לשלומה של האימפריה. ימי שלטונו של סולימאן המפואר (1520–1566), שבדרך כלל רואים בהם את תור-הזהב של האימפריה העות'מאנית, עלו בקנה אחד, אם כן, לא רק עם מפעל הבניה המונומנטאלי של חומות העיר, אלא עם שורה ארוכה של פעולות שיקום כלכליות. תמציתן של אלה מתאימה להחיל על תקופה זו גם את התיאור של ימי-פריחתו של השלטון העות'מאני בירושלים.

27 סג'ל, כרך 47, עמ' 36, המציין את פתיחתם של חמישה בתי-קפה חדשים בירושלים בראשית שנות השישים של המאה הט"ז.

R. Mantran & J. Sauvaget, *Réglements fiscaux Ottomans, les provinces Syriennes, Beyrouth* 1951, p. 28
38; Ö.L. Barkan, *XV ve XVI inci asırlarda osmanlı imparatorluğunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları*, Istanbul 1943, I, Kanunlar, p. 218

29 סג'ל, כרך 42, עמ' 94; כרך 44, עמ' 354.

U. Heyd, *Ottoman documents on Palestine, 1552–1615*, Oxford 1960, pp. 102–103 30